

Bernard Lewis

OTKRIĆE ASASINA¹

Godine 1332., kada je francuski kralj Filip VI razmišljao o novom križarskom ratu kako bi povratio izgubljena sveta mjesta kršćanskog svijeta, njemački svećenik po imenu Brocardus je napisao raspravu koja kralju nudi uputu i savjet za obavljanje ovog poduhvata. Brocardus, koji je proveo neko vrijeme u Armeniji, posvetio je značajan dio svoje rasprave posebnim opasnostima za takve ekspedicije na istoku i mjerama predostrožnosti koje su potrebne da bi se zaštitili. Među tim opasnostima, veli Brocardus,

‘Imenujem asasine, koje treba prokleti i prognati. Oni se prodaju, žedni su ljudske krvi, ubijaju nevine za pare i ne haju ni za život ni za spasenje. Poput đavola, prurušavaju se u anđele svjetla, oponašajući pokrete, odjeću, jezike, običaje i djela različitih nacija i naroda. I tako, skriveni u ovčijem krznu, umiru čim ih prepoznaju. Budući da ih doista nisam vidio, već ovo o njima znadem samo po poznatim ili istinitim djelima, ne mogu otkriti više, niti dati opširniju informaciju. Ne mogu pokazati kako ih prepoznati po običajima ili po bilo kojim drugim znacima, jer meni su ove stvari isto tako nepoznate baš kao i drugima.

¹ Ovaj tekst je preveden iz djela Bernarda Lewisa, *The Assassins, a radical sect in Islam*, London/New York, 2003. godine.

Također, ne mogu pokazati kako ih poznati po imenu, jer njihovo je zanimanje tako gnusno i tako omraženo od svih da kriju svoja imena koliko god mogu.

Prema tome, znam samo jedno sredstvo da se kralj sačuva i zaštiti: U kraljevsku poslugu u cjelini niko se ne smije primiti zbog bilo kakve službe, ma kako bila neznatna, kratkotrajna ili nevažna, osim onih čija se zemlja, mjesto, loza, stanje ili ličnost sigurno, potpuno i jasno poznaju.²

Za Brocardusa, asasini su unajmljene, potajne, posebno okretne i opasne ubice. Premda ih uvrštava među pogibelji istoka, on ih izričito ne vezuje za neko posebno mjesto, sektu ili narod, niti im pripisuje bilo kakva vjerska uvjerenja ili političke namjere. Oni su, jednostavno, nemilosrdne i okretne ubice, i od njih kao takvih mora se čuvati. Zapravo, sa trinaestim stoljećem, riječ *asasin*, u različitim oblicima, već je ušla u evropsku upotrebu u tom općem značenju unajmljenih profesionalnih ubica. Firentinski hroničar Giovanni Villani, koji je umro 1348. godine, govori kako je gospodar Luce poslao 'svoje asasine' (i suoi assassini) u Pizu da tamo ubiju nekog mučkog neprijatelja. Čak i ranije, Dante, u nekoj uzgrednoj napomeni u devetnaestom pjevanju *Pakla*, govori o 'izdajničkom asasinu' (lo perfido assassin); njegov komentator iz četrnaestog stoljeća Francesco da Buti, objašnjavajući pojam koji je za neke čitatelje u to vrijeme još mogao biti čudan i nejasan, primjećuje: 'Assassino è colui che uccide altrui per danari' – Asasin je onaj koji ubija druge za novac'.³ Od tada je 'asasin' postala zajednička imenica u većini evropskih jezika. Značila je ubicu, osobito onoga koji ubija krišom, mučki ili izdajnički, čija žrtva je javna ličnost i čiji motiv je fanatizam ili pohlepa.

No, nije uvijek bilo tako. Riječ se prvi put pojavljuje u hronikama križarskih ratova, kao naziv jedne čudne grupe muslimanskih sektaša na Levantu, koje vodi misteriozna ličnost poznata kao Starac iz Planina, i koja je odvratna podjednako dobrim kršćanima i muslimanima. Jedan od najranijih opisa sekte pojavljuje se u izvještaju izaslanika kojeg je vladar Frederick Barbarossa odaslao u Egipat i Siriju 1175. godine.

² Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, u RHC, E, *Documents arméniens*, II, Pariz 1906, 496-7.

³ Villani, *Cronica*, IX, 290-1; Dante, *Inferno*, xix, 49-50; cit. u *Vocabulario della lingua italiana*, s.v. (*vidi*) assassino.

‘Opazite’ veli on ‘da je na granicama Damaska, Antiohije i Alepa posebna vrsta Saracena u planinama, koji se na svom vlastitom narječju nazivaju *Heyssessini*, a na romanskom *segnors de montana*. Ova vrsta ljudi živi bez zakona; jedu svinjsko meso, protivno zakonu Saracena, i iskorištavaju sve žene bez razlike, uključujući svoje majke i sestre. Žive u planinama i skoro su neosvojivi, zato što se povlače u dobro utvrđene zamkove. Njihovo zemljište nije veoma plodno tako da žive od svoje stoke. Među njima je Gospodar, koji unosi najveći strah među sve saracenske prinčeve, bilo iz daleka bilo izbliza, kao i među susjedne kršćanske gospodare. Jer, on ima naviku da ih ubija na zaprepašujuć način. Način na koji to radi je sljedeći: taj princ posjeduje u planinama brojne i najljepše palače, okružene veoma visokim zidovima, tako da niko ne može ući osim kroz mala i dobro čuvana vrata. U tim palačama on mnoge sinove svojih seljaka podiže od ranog djetinjstva. Podučio ih je raznim jezicima, poput latinskog, grčkog, romanskog, saracenskog i mnogim drugim. Učitelji podučavaju te mladiće od njihove najranije mladosti do pune zrelosti, da moraju slušati gospodara svoje zemlje u svim njegovim riječima i narednjima; i ako urade tako, on, koji ima moć nad svim živim božanstvima, podarit će im rajske užitke. Uče ih da ne mogu biti spašeni ako se protive gospodarovoj volji u bilo čemu. Zapazite da, od vremena kada ih prime kao djecu, ne viđaju nikoga osim svojih učitelja i gospodara i ne primaju nikakvu drugačiju zapovijed sve dok ih ne sakupe u prisustvu Princa da ubiju nekoga. Kada su u prisutnosti Princa, on ih pita da li su voljni da se pokore njegovim komandama, tako da im može dodijeliti raj. Poslije toga, kao što im je bilo i naloženo, i bez ikakvog prigovora ili dvojbe, bacaju se pred njegova stopala i žarko odgovaraju da će ga slušati u svim stvarima koje im može narediti. Odmah zatim Princ daje svakom od njih zlatni bodež i šalje ih da ubiju kojeg god princa je zabilježio.⁴

Pišući nekoliko godina kasnije, William, nadbiskop iz Tyra, uključio je kratak opis sekte u svoju historiju križarskih zemalja:

‘Postoji’, rekao je, ‘u provinciji Tyre, drugačije nazvanoj Fenikija, i u dijeci Tortosa, narod koji posjeduje deset snažnih tvrđava, sa o njima ovisnim

⁴ Izvještaj Gerharda (moguće greška umjesto Burchard, kako sugerira urednik), *vice-dominusa* Strazbura, citiran od njemačkog hroničara Arnolda iz Lübecka u njegovom djelu *Chronicon Slavorum*, VII, 8 (ed. W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen*, Štuttgart – Berlin 1907, II, 240).

selima; njihov broj, prema onom što često čujemo, je oko 60.000 ili više. Običaj im je da postave gospodara i izaberu poglavara, ne po nasljednom pravu, već isključivo po vrlini zasluge. Omalovažavajući bilo koju drugu dostojanstvenu titulu, nazivaju ga Stariji. Veza pokornosti i poslušnosti koja veže ove ljude za njihovog poglavara je tako snažna da nema tako napornog, teškog ili opasnog posla a da bilo koji od njih ne krene da ga izvrši sa najvećim žarom, čim to Poglavar naredi. Ako, naprimjer, postoji princ kojeg njegov narod mrzi ili mu ne vjeruje, Poglavar daje bodež jednom ili više svojih sljedbenika. Čim bilo koji primi naređenje, odlazi na svoju misiju, bez razmišljanja o posljedicama djela ili mogućnosti bijega. Revnostan da izvrši zadatak, on teško radi i pati sve dok je potrebno i sve dok mu se ne ukaže prilika da ispuni poglavarova naređenja. I naši ljudi i Saraceni ih nazivaju asasinima; mi ne znamo porijeklo imena.⁵

Godine 1192., bodeži asasina, koji su već izboli brojne muslimanske prinčeve i službenike, pronašli su svoju prvu križarsku žrtvu – Conrada iz Montferrata, kralja latinske kraljevine Jerusalem. Ovo ubistvo je ostavilo dubok utisak među križarima, i većina hroničara Trećeg križarskog rata su imali ponešto da kažu o zastrašujućim sektašima, njihovim čudnim vjerovanjima, užasnim metodama i o njihovom strašnom poglavaru.

‘Ja ću sada ispričati stvari o ovom Starijem’, kaže njemački hroničar Arnold iz Lübecka, ‘koje se čine smiješne, ali koje su meni dokazi pouzdanih svjedoka potvrdili. Ovaj Starac je uz pomoć svoje magije tako smeo ljude svoje zemlje da oni niti obožavaju niti vjeruju u bilo koje božanstvo osim njega. Isto tako ih namamljuje na čudan način s takvim nadama i obećanjima takvih zadovoljstava sa vječitim uživanjem tako da više vole umrijeti nego živjeti. Mnogi od njih će čak, kada stoje na visokom zidu, skočiti na njegov mig ili naredbu i, razbivši svoje lobanje, umrijeti mučnom smrću. Najblagoslovljeniji su, tako on potvrđuje, oni koji proliju krv ljudi i koji u osveti za takva djela umru. Dakle, kad je bilo koji od njih odlučio da umre na takav način, lukavo ubivši nekoga i potom sam umre tako blagoslovljeno zbog osвете, on im sam predaje noževe koji su, tako rekavši, posvećeni ovom činu, i onda ih opija takvim napitkom da se utope u ekstazu i zaborav, uz

⁵ William od Tyra, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, XX, 31, ed. J. P. Migne, *Patrologia*, cci, Pariz 1903, 810-I; cf. engleski prijevod E. A. Babcocka i A. C. Kreya, *A History of deeds done beyond the sea*, II, New York 1943, 391.

pomoć magije pokazuje im određene fantastične snove, pune zadovoljstava i užitka, ili, radije, prevara, i obećava im vječno posjedovanje ovih stvari u zamjenu za takva djela.⁶

Isprva bijaše ova fanatična odlučnost, a ne ubilačke metode, to što je probolo maštu Evrope. 'Više sam u tvojoj moći', kaže provansalski trubadur svojoj dami, 'nego što Starac posjeduje svoje asasine, koji idu da ubiju njegove smrtne neprijatelje...' Baš kao što asasini služe svog gospodara nepogrješivo, kaže drugi, 'tako sam i ja služio Ljubavi sa nepokolebljivom odanošću'. U anonimnom ljubavnom pismu, pisac uvjerava svoju damu: 'Ja sam tvoj asasin, koji se nada da osvoji raj kroz izvršavanje tvojih naredbi.'⁷ S vremenom je, ipak, ubistvo, a ne odanost, ostavilo jači utisak, i dodijelilo riječi asasin značenje koje je zadržala do danas.

Kako se boravak križara na Levantu produžavao, postalo je dostupno više podataka o asasinima, i bilo je čak nekih Evropljana koji su ih upoznali i razgovarali s njima. Templari i hospitaleri su uspjeli uspostaviti vlast nad nekim asasinskim tvrđavama i skupljali su danak od njih. William od Tyra bilježi propalu ponudu Starca iz Planine kralju Jerusalema, nudeći neku formu savezništva; njegov nasljednik bilježi donekle spornu priču kako je grofa Henryja iz Champagne, kada se vraćao iz Armenije 1198. godine, u svom zamku zabavljao Starac, koji je naređivao svojim brojnim sljedbenicima da skoče u smrt sa bedema zbog pouke svome gostu, i tada je domaćinski ponudio da osigura druge za njegove potrebe: 'i ako postoji bilo koji čovjek koji mu je naudio, neka mu kaže, i on će učiniti da ga ubiju.' Engleski historičar Matthew iz Pariza, donekle vjerodostojnije, izvještava o dolasku izaslanika nekih muslimanskih vladara u Evropu 1238. godine, 'i osobito od Starca iz Planine'; došli su da traže pomoć od Francuza i Engleza protiv nove prijetnje Mongola koja se pomaljala sa istoka. Do 1250., kada je sveti Louis vodio križarski rat u Svetoj zemlji, bilo mu je omogućeno da razmjenjuje darove i misije sa Starcem iz Planine tog vremena. Svećenik koji je govorio arapski Yves Bretonac pratio je kraljeve glasnike asasinima, i sa njihovim

⁶ *Chronicon*, IV, 16, ed. Wattenbach, 178-9.

⁷ F. M. Chambers, 'The troubadours and the Assassins', u *Modern Language Notes*, LXIV (1949), 245-51. Olschki bilježi sličan odlomak u sonetu koji je vjerovatno napisao Dante u mladosti, u kojem pjesnik opisuje kako je posvećenost ljubavnika svojoj ljubavi veća nego posvećenost asasina Starcu ili svećenika Bogu (*Storia*, 215).

poglavarom raspravljao o religiji. Po njegovoj priči, kroz maglu neznanja i predrasuda, slabo su se mogle nazrijeti neke od poznatih doktrina islamske sekte kojima su asasini pripadali.⁸

Križari su poznavali asasine samo kao sektu u Siriji i pokazuju malo ili nimalo znanja o njihovom mjestu u islamu ili njihovim vezama sa drugim grupama drugdje u muslimanskim zemljama. Jedan od najobavještenijih križarskih pisaca o muslimanskim stvarima James iz Vitryja, biskup Akre, zapisao je na početku trinaestog stoljeća da je ova sekta nastala u Perziji – ali čini se da ne zna ništa više od toga.⁹ Pa ipak, u drugoj polovini stoljeća pojavljuju se novi i izravniji podaci koji se tiču matične sekte u Perziji. Prvi koji o tome izvještava bio je William iz Rubrucka, flamanski svećenik, kojeg je francuski kralj poslao u misiju na dvor Velikog hana u Karakorumu u Mongoliji, u periodu 1253-1255. godine. William je putovao kroz Perziju, gdje, bilježi on, planine asasina graniče sa Kaspijskim gorjima južno od Kaspijskog mora. U Karakorumu William je bio iznenađen dobro razrađenim sigurnosnim mjerama, kojima je bio razlog taj što je Veliki han čuo kako je ništa manje nego četrdeset asasina, različito prurušenih, odaslano da ga ubiju. U odgovoru je poslao jednog od svoje braće sa armijom na zemlju asasina, i naredio mu da ih sve ubije.¹⁰

Riječ koju William koristi za asasine u Perziji je *muliech* ili *mulihet* – iskvareni oblik arapske riječi *mulhid*, množina *malahida*. Ova riječ, u bukvalnom prijevodu *odstupnik od vjere*, često je primjenjivana za izopačene vjerske sekte, a posebno za ismailije, grupu kojoj su asasini pripadali. Ponovo se pojavljuje u opisu mnogo poznatijeg putnika Marka Pola, koji je prošao

8 Cont. William od Tyra, XXIV, 27, ur. Migne, *Patrologia*, cci, 958-9; Matthew iz Pariza, *Chronica Majora*, ur. H. R. Luard, *Rerum britannicarum medii aevi scriptores*, 57, III, London 1876, 488-9; Joinville, *Historie de Saint Louis*, poglavlje LXXXIX, u *Historiens et chroniqueurs du moyen age*, ur. A. Pauphilet, Pariz 1952, 307-10.

9 Nowell, 515, citira francuski prijevod u *Collection des memoires relatifs a l'histoire de France*, XXII, 47. i dalje.; latinski tekst u *Historia Orientalis*, I, 1062, u Bongaru, *Gesta Dei per Francos*, Hanover 1611.

10 *The journey of William of Rubruck to the eastern parts of the world, 1253-55*, preveo i uredio W.W. Rockhill, London 1900, 118, 222; *The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*, ur. C. R. Beazley, London 1903, 170, 216, 324. Druge verzije govore o 400 asasina.

kroz Perziju 1273. godine, i koji opisuje utvrdu i dolinu Alamuta, dugo vremena zapovjedničko mjesto sekte.

‘Starac se u njihovom jeziku zove ALOADIN. Učinio je da se određena dolina između dvije planine ogradi i pretvorio je u vrt, najveći i najljepši koji je ikada viđen, ispunjen svim vrstama voća. U tome su bili izgrađeni paviljoni i palače, najotmjereniji koji se mogu zamisliti, svi prekriveni pozlatom i izvrsnom dekoracijom. Bili su tu također i potočići od vina, mlijeka, meda i vode koji su slobodno tekli; i brojne dame među najljepšim djevicama na svijetu, koje su znale svirati instrumente na sve načine, i koje su najslade pjevale (*sic*), i plesale na način da je bilo dražesno posmatrati. Starac je želio da njegovi ljudi povjeruju da je to zapravo raj. Stoga, ukrasio ga je po opisu koji je Muhammed dao o svom Raju, to jeste trebalo bi to da bude prelijepi vrt u kojem teku izvori vina, mlijeka, meda i vode, ispunjen krasnim ženama za zadovoljstvo svih stanovnika. I sigurno je dovoljno Saracena tih krajeva mislilo da je *to* raj!

‘Sada nijednom čovjeku nije bilo dozvoljeno da uđe u vrt osim onih za koje je namjeravao da budu njegovi ASHISHINI. Na ulazu u vrt nalazila se utvrda, dovoljno jaka da se odupre cijelom svijetu, i u nju se na drugi način nije moglo ući. Na svom dvoru je držao brojne mladiće iz zemlje, od dvanaest do dvadeset godina, koji su imali sklonost ka vojničkom pozivu, i ovakvima je govorio o raju, kao što je Muhamed imao običaj da čini, i vjerovali su u njega kao što Saraceni vjeruju u Muhameda. Onda bi ih uveo u vrt, neku četvericu, šestericu i desetericu u isto vrijeme, prvo ih natjeravši da popiju određeni napitak koji ih je bacao u dubok san, i onda su ih podizali i unosili. Kada bi se probudili, nalazili bi se u vrtu.

‘Kada bi se, dakle, probudili i našli se na tako krasnom mjestu, mislili su da je to istinski Raj. I dame i djevice su koketirale s njima na njihovo zadovoljstvo, tako da su imali što mladi ljudi imaju; i drage volje nikada ne bi napustili mjesto.’

‘Sada je onaj Princ, koga mi zovemo Starim, održavao svoj dvor u velikom i otmjenom stilu, i učinio je da oni jednostavni brđani o njemu čvrsto misle da je veliki poslanik. A kada je želio da nekog od svojih ashishina pošalje u bilo kakvu misiju, učinio bi da taj napitak o kojem sam govorio daju jednom od mladića u vrtu, i onda bi ga unijeli u palaču. Pa kada bi se mladić probudio, našao bi se u tvrđavi, a ne više u raju; gdje nije bio prezadovoljan. Onda je bio odveden pred Starca, i naklonio mu se sa velikim poštovanjem kao da

sam vjeruje da je u prisustvu istinskog poslanika. Princ bi tada upitao odakle dolazi, a on bi odgovorio da dolazi iz Raja!, i da je tačno onakav kakvog ga je Muhammed opisao u Zakonu. Naravno, to je drugima, koji su stajali pored i koji nisu bili uvedeni, davalo najveću želju da tamo uđu.

‘Pa kada bi Starac želio ubiti bilo kojeg princa, rekao bi takvom mladiću: “Idi ti i ubij tako i tako; i kada se vratiš, moji anđeli će te odnijeti u Raj. A ako trebaš umrijeti, i pored toga poslat ću anđele da te unesu nazad u Raj.” Tako ih je naveo da u to povjeruju; prema tome, nema te njegove naredbe koju bi oni odbili izvršiti po cijenu bilo kakve opasnosti, zbog ogromne želje koju su imali da se vrate u taj njegov raj. I na ovaj način Starac je uvjerio svoje ljude da ubiju bilo kojeg čovjeka koga se želio otarasiti. K tome, također, veliki strah koji je ulio u sve prinčeve doprinio je da postanu njegovi podanici, da bi on mogao opstojati u miru i prijateljstvu s njima.

‘Trebao bih vam također reći da je Starac imao određene ljude ispod sebe, koji su oponašali njegove postupke i ponašali se na upravo isti način. Jedan od ovih je poslan na teritoriju Damaska, a drugi u Kurdistan.’¹¹

Govoreći o ismailijama u Perziji kao asasinima i jednom od njihovih vođa kao o Starcu, Marko Polo - ili njegov prepisivač – koristio je termine već poznate u Evropi. Oni su, međutim, došli iz Sirije, ne iz Perzije. Arapski i perzijski izvori prilično jasno daju do znanja da je ‘asasin’ lokalni naziv, korišten samo za ismailije iz Sirije, a nikada za one iz Perzije ili bilo koje druge zemlje.¹² Titula ‘planinski starac’ je također sirijska. Bilo bi normalno za ismailije da o svom vođi govore kao o starcu ili starijem, na arapskom *shaykh* ili na perzijskom *pir*, zajednički naziv poštovanja među muslimanima. Ipak, posebna oznaka ‘planinski starac’, čini se, korištena je samo u Siriji i, možda, jedino među križarima, pošto se još nije bila pojavila u bilo kojem arapskom tekstu tog perioda.

Upotreba ovih termina, i za sirijski i za perzijski ogranak sekte, postala je općenita. Opis Marka Pola, nakon kojeg je uslijedio nekih pola stoljeća

¹¹ *The book of Ser Marco Polo*, prev. i ur. Sir Henry Yule, treće izdanje uredio Henri Cordier, I, London 1903, poglavlja XXIII i XXIV, 139-43.

¹² Ibn Muyassar, *Annales d’Egypte*, ur. H. Masse, Kairo 1919, 68; Al-Bondari, skraćeno od ‘Imad al-Din, *Histoire des Seldjoucides de l’Iraq*, ur. M. Th. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l’histoire des Seldjoucides*, I, Leiden 1889, 195; *Kitab al-Radd ‘ala’l-mulhidin*, ur. Muh. Taqi Danishpazhuh u *Revue de la Faculté des Lettres, Université de Tabriz*, xvii/3 (1344 s), 312. U nekim verzijama priče Marka Pola riječ asasin se uopće ne pojavljuje.

kasnije sličan opis Odorica od Pordenone, produbio je utjecaj kojeg su sirijski asasini ostavili na evropsku maštu. Priče o rajskim vrtovima, smrtnom skoku privrženika, izvrsnim mogućnostima asasina u pretvaranju i ubojstvu, te misteriozni lik njihovog vođe, planinskog starca, odjeknule su u literaturi Evrope, od historije i putopisa do poezije, fikcije i mita.

Oni su također imali svoj utjecaj i na politiku. Od prilično ranog doba postojali su neki koji su otkrili učešće Starca u političkim ubojstvima ili pokušajima ubojstva čak i u Evropi. Godine 1158., kada je Frederick Barbarossa opsjedao Milan, neki 'asasin' je, navodno, uhvaćen u njegovom logoru; 1195. godine, kada je kralj Richard Lavljeg Srca bio u Chinonu, uhapšeno je ništa manje nego petnaest takozvanih asasina, te su priznali da ih je poslao francuski kralj da ga ubiju. Uskoro su takve optužbe postale česte i brojni vladari i vođe su bili optuženi da su u savezu sa Starcem i da upošljavaju njegove izaslanike da unište nepoćudnog neprijatelja. Nema sumnje da su ove optužbe bez osnova. Vođe asasina, u Perziji ili u Siriji, nisu se interesirali za zavjere i intrige Zapadne Evrope; Evropljani nisu trebali pomoć s vana u različitim načinima ubojstva. Do četrnaestog stoljeća, riječ asasin je počela označavati ubicu i nije se više pripisivala nikakvoj posebnoj vezi sa sektom kojoj je taj naziv prvobitno pripadao.

Ova sekta je, ipak, nastavila pobuđivati pažnju. Prvi zapadni pokušaj školskog proučavanja njihove historije čini se da je uslijedio od Denisa Lebeya de Batillyja, objavljen u Lionu 1603. godine. Datum je znakovit. Paganska etika renesanse dovela je do oživljavanja ubojstva kao načina djelovanja politike; vjerski ratovi su ubojstvo uzdigli do pobožne obaveze. Pojava novih monarhija, u kojima je jedan čovjek mogao odrediti politiku i državnu religiju, učinilo je ubojstvo djelotvornim i prihvatljivim oružjem. Prinčevi i prelati su bili voljni unajmiti ubice da svrgnu njihove političke ili vjerske oponente – i teoretičari su nastupali da zaogrnu голу logiku nasilja u pristojnu odoru ideologije.

Cilj Lebeya de Batillyja bio je skroman; da objasni pravo historijsko značenje termina koji je poprimio novu vrijednost u Francuskoj. Njegovo proučavanje se temelji isključivo na kršćanskim izvorima i, prema tome, ne zalazi mnogo iza onog što je bilo poznato u Evropi u trinaestom stoljeću. Ali čak i bez novih dokaza mogu postojati novi uvidi. Bilo je to lahko shvatljivo generaciji koja se osvjedočila kako je Williama od Nassauja ubio plaćenik španskog kralja, kako je francuski kralj Henry III izboden od dominikanskog

svćenika, i kako je engleska kraljica Elizabeta jedva uspjela izbjeći smrt od svojih posvećenih tobožnjih ubica.

Prvi zaista važan napredak u rješavanju misterije asasinskog porijekla i identiteta bio je rezultat ranog prosvjetiteljstva. Uslijedio je 1697. godine, sa objavljivanjem velike *Bibliothèque orientale* Bartholomea d'Herbelota, pionirskog djela koje sadržava većinu onog što je orijentalističko izučavanje u Evropi moglo u to vrijeme ponuditi o historiji, religiji i literaturi islama. Ovdje je po prvi put jedan ljubopitljivi i nedogmatični zapadni učenjak iskoristio muslimanske izvore – nekoliko koji su bili poznati u Evropi – i pokušao da smjesti perzijske i sirijske asasine u širi kontekst islamske vjerske historije. Pripadali su, pokazao je, ismailijama, važnoj disidentskoj sekti, koja je sama izdanak šiija, čiji spor sa sunijama je najvažniji vjerski raskol u islamu. Poglavari ismailijske sekte su tvrdili da su Imami, nasljednici Isma'ila ibn Ja'fara, i preko njega poslanika Muhammeda, od njegove kćeri Fatime i zeta Alija. Tokom osamnaestog stoljeća drugi su orijentalisti i historičari preuzimali ovu temu, i dodavali nove detalje o historiji, vjerovanjima i vezama asasina i o njihovoj predačkoj sekti ismailijama. Neki pisci su također pokušali objasniti porijeklo imena *asasini* – riječ za koju se generalno pretpostavlja da je arapska, ali još nije potvrđeno niti u jednom poznatom arapskom tekstu. Predloženo je nekoliko etimologija, niti jedna od njih nije veoma uvjerljiva.

Početak devetnaestog stoljeća je bio svjedokom novog vala zanimanja o asasinima. Francuska revolucija i njene posljedice oživjele su javni interes o zavjeri i ubojstvu; Bonapartina ekspedicija u Egipat i Siriju doprinijela je novim i bližim vezama sa islamskim orijentom, i otvorila nove mogućnosti za islamske studije. Nakon nekih pokušaja manje značajnih ljudi da zadovolje javni interes, Silvestre de Sacy, najveći poznavalac arapskog tog vremena, obratio je pažnju na temu i 19. maja 1809. godine podnio izvještaj za *Institut de France* o asasinskoj dinastiji i porijeklu njihovog imena.¹³

Izvještaj Silvestra de Sacyja bio je orijentir u studijama koje se bave asasinima. Uz pregršt orijentalnih izvora koje su koristili prethodni izvori, bio je u mogućnosti da se poziva na bogatu kolekciju arapskih rukopisa u *Bibliothèque Nationale* u Parizu, uključujući nekoliko glavnih arapskih

¹³ 'Mémoire sur la dynastie des Assassins...', u *Mémoires de l'Institut Royal*, IV (1818), I-85 (= *Mémoires d'histoire et de littérature orientales*, Paris 1818, 322-403).

hronika o križarskim ratovima dotad nepoznatih zapadnjačkim učenjacima; njegova analiza izvora je uveliko prevazišla napore ranijih evropskih pisaca. Sigurno je najznačajniji dio izvještaja njegovo rješenje, jednom i zauvijek, spornog problema porijekla riječi 'asasin'. Nakon proučavanja i odbacivanja ranijih teorija, uvjerljivo je pokazao da riječ dolazi od arapske riječi *hashish*, i ukazao da su varijantne forme *assassini*, *assissini*, *heyyssini* itd. u križarskim izvorima bazirane na alternativnim arapskim formama *hashishi* i *hashshash* (kolokvijalni plurali, *hashishiyyin* i *hashshashin*). U potvrdu ovoga bio je u mogućnosti da navede nekoliko arapskih tekstova u kojima su sektaši nazvani *hashishi*, ali niti jedan u kojem su nazvani *hashshash*. Od tada, forma *hashishi* je potvrđena dodatnim tekstovima koji su se pojavili – ali, koliko se zna, još ne postoji niti jedan tekst u kojemu su ismailije nazvani *hashshash*. Prema tome, čini se da bi ovaj dio objašnjenja Silvestra de Sacyja morao biti odbačen, i sve evropske varijante izvedene od arapske riječi *hashishi* i plurala *hashishiyyin*.

Ovaj pregled ponovo potiče pitanje značaja, kao nečeg odjelitog od etimologije, ovog termina. Izvorno značenje riječi *hashish* u arapskom jeziku je trava, tačnije osušena trava ili stočna hrana. Kasnije je posebno označavala indijsku konoplju, *cannabis sativa*, čiji su narkotički efekti muslimanima već bili poznati u srednjem vijeku. *Hashshash*, modernija riječ, je opći termin za korisnike hašiša. Silvestre de Sacy, koji nije prihvatao mišljenje mnogih kasnijih pisaca da su asasini tako nazvani zato što su bili ovisnici, i pored toga, objašnjava naziv kao rezultat tajne upotrebe hašiša od vođa sekte, kako bi svojim izaslanicima pružili predokus rajskih užitaka koji ih je očekivao nakon uspješnog završetka njihovih misija. On povezuje ovo tumačenje sa pričom koju je ispričao Marko Polo, o tajnim 'vrtovima raja' u koje su drogirani posvećenici bivali uvedeni, pričom koja se također nalazi u drugim istočnim i zapadnim izvorima.

Usprkos ranoj pojavi i širokoj rasprostranjenosti, ova priča je, gotovo sigurno, netačna. Upotreba i efekti hašiša su bili poznati u to vrijeme, i nisu bili tajna; sektaška upotreba droge nije dokazana ni od ismailija ni od ozbiljnih sunijskih autora. Čak je naziv *hashishi* lokalna u Siriji, i vjerovatno je termin narodne zloupotrebe. Najvjerovatnije je ime dovelo do priče, a ne obrnuto. Od različitih objašnjenja koja su ponuđena, najvjerovatnije je da je to bio izraz prezira za divlja vjerovanja i ekstravagantno ponašanje sektaša – podrugljivi komentar o njihovom ponašanju a ne opis njihove

prakse. Za zapadne promatrače posebno, ovakve priče su mogle služiti da se osigura racionalno objašnjenje za ponašanje koje je inače bilo potpuno neobjašnjivo.

Izvještaj Silvestra de Sacyja je otvorio put za niz daljnjih proučavanja ove teme. Sigurno najčitanije djelo je bila *Historija asasina* austrijskog orijentaliste Josepha von Hammera, koje je objavljeno na njemačkom u Stuttgartu 1818. i u francuskom i engleskom prijevodu 1833. i 1835. godine. Hammerova historija, premda utemeljena na orijentalnim izvorima, je izrazit traktat za ta vremena – upozorenje protiv ‘opasnog utjecaja tajnih društava...i...strahovita prostitucija religije užasima razuzdane ambicije’. Za njega, asasini su bili

‘unija nametnika i naivčina koji su, pod maskom surovije vjere i oštrijeg morala, potkopali svu religiju i moral; taj red ubica, pod čijim bodežima su pali gospodari nacija; koji su bili svemoćni zato što se, tokom tri stoljeća, od njih univerzalno strahovalo, dok jazbina siledžija nije propala sa halifatom, kojem su, kao centru duhovne i svjetovne moći, na početku obećali uništenje, i na čijim ruševinama su bili presretni.’

U slučaju da neki od njegovih čitatelja propusti ovu poentu, recimo da Hammer poredi asasine sa templarima, jezuitima, iluminatima, slobodnim zidarima, i kraljoubicama Francuske narodne skupštine.’ Kao što su na Zapadu revolucionarna društva iznikla iz naručja slobodnih zidara, tako su na istoku asasini nastali od ismailija.... Ludilo prosvjetitelja, koji su smatrali da samim podučavanjem mogu emancipirati nacije od zaštitničke brige prinčeva, i vodećih karika praktične religije, pokazalo se u najružnijem obliku u posljedicama Francuske revolucije, kao što se pokazalo u Aziji tokom vladavine Hassana II.¹⁴

Hammerova knjiga je izvršila značajan utjecaj i oko stoljeće i pol bila je glavni izvor popularnog zapadnjačkog pogleda na asasine. U međuvremenu, naučna istraživanja su napredovala, pogotovo u Francuskoj, gdje je mnogo urađeno u otkrivanju, uređivanju, prevođenju i istraživanju arapskih i perzijskih tekstova koji se odnose na historiju ismailija u Siriji i Perziji. Među najznačajnijim su bila djela dvojice perzijskih historičara mongolskog

¹⁴ J. von Hammer, *Geschichte der Assasinen aus morgenländischen Quellen*, Stuttgart 1818; engleski prijevod, *The history of the Assassins*, prev. O. C. Wood, London 1835, I-2, 217-18.

perioda, Juvaynija i Rashida al-Dina; obojica su imali pristup ismailijskim djelima na Alamutu, i, njihovim korištenjem, mogli su da osiguraju prvi skladni izvještaj o ismailijskoj kneževini u sjevernoj Perziji.

Važan korak naprijed je omogućen pojavljivanjem građe nove vrste. Korištenje muslimanskih izvora je pridonijelo mnogo toga znanju izvedenom iz evropskih djela srednjeg vijeka – ali čak su i ti izvori bili uglavnom sunijski; premda daleko bolje informirani od zapadnih hroničara i putnika, bili su - ako ništa drugo - čak više neprijateljski prema doktrinama i namjerama ismailija. Sada se po prvi put pojavio podatak koji je direktno odražavao tačku gledišta samih ismailija. Već u osamnaestom stoljeću putnici su primijetili da još ima ismailija u nekim selima u centralnoj Siriji. Godine 1810. Rousseau, glavni francuski konzul u Halepu, potaknut Silvestrom de Sacyjem, objavio je opis ismailija u Siriji u njegovo vrijeme, sa geografskim, historijskim i vjerskim podacima.¹⁵ Izvori nisu dati, ali se čini da su lokalni i usmeni. Silvestre de Sacy je sam osigurao neke dodatne zabilješke i objašnjenja. Rousseau je bio prvi Evropljanin koji je crpio takve lokalne informacije, donoseći u Evropu po prvi put neke odjeljke informacija od samih ismailija. Godine 1812. objavio je dijelove iz ismailijske knjige koju je dobio u Masyafu, jednom od glavnih ismailijskih centara u Siriji. Premda ti dijelovi sadržavaju malo historijskih informacija, donekle osvjetljavaju vjerske doktrine sekte. Drugi tekstovi iz Sirije su također došli do Pariza, gdje su kasnije neki objavljeni. Tokom devetnaestog stoljeća brojni evropski i američki putnici su posjećivali ismailijska sela u Siriji i kratko izvještavali o ruševinama i njihovim stanovnicima.

Manje informacija je bilo dostupno iz Perzije, gdje su ostaci velike tvrđave Alamut još postojali. Godine 1833., u *Časopisu kraljevskog geografskog društva*, britanski oficir zvani pukovnik W. Monteith je opisao putovanje u kojem je došao daleko, do ulaza u alamutsku dolinu, ali nije, zapravo, stigao ili nije prepoznao tvrđavu. Ovo je postigao oficir iz iste jedinice, lajtant-pukovnik (Sir) Justin Sheil, čiji izvještaj se pojavio u istom časopisu 1838. godine. Treći britanski oficir zvani Stewart posjetio je tvrđavu nekoliko godina poslije, nakon čega je prošlo skoro čitavo stoljeće prije nego što je

¹⁵ 'Mémoire sur les Ismaélis et les Nosairis de la Syrie, adressé à M. Silvestre de Sacy par M. Rousseau...' u *Cahier xlii, Annales de Voyages*, XIV, Paris 1809.10, 271. i dalje.; detaljnije u Lewis, 'Sources...', 477-9.

nastavljeno otkrivanje Alamuta.¹⁶

Ali postojalo je mnogo više od ruševina da proslavi uspomenu na veličinu ismailija u Perziji. Godine 1811., konzul Rousseau iz Alepa, tokom putovanja u Perziju, raspitivao se o ismailijama i iznenadio se kada je saznao da još ima mnogo ismailija u zemlji koji iskazuju vjernost Imamu iz ismailijske loze. Njegovo ime je bilo Shah Khalilullah i odsjedao je u selu zvanom Kehk, u blizini Koma, na pola puta između Teherana i Isfahana. 'Mogu dodati', kaže Rousseau, 'da je Shah Khalilullah duboko poštovan, gotovo kao božanstvo od svojih sljedbenika, koji mu pripisuju dar čuda, stalno ga obogaćuju onim što zavještaju, i često ga uljepšavaju pompeznom titulom halife. Postoje ismailije i tako daleko kao što je Indija, i mogu se redovno vidjeti kako dolaze u Kehk sa obala Ganga i Inda, da prime blagoslove Imama, za uzvrat pobožnim i veličanstvenim darovima koje mu donose.'¹⁷

Godine 1825. engleski putnik J. B. Fraser potvrdio je postojanje ismailija u Perziji i njihovu čvrstu odanost svome vođi, premda više nisu praktikovali ubojstvo po njegovom nalogu: 'čak i danas šejh ili vođa sekte je slijepo poštovan od onih kojih još ima, premda je njihov žar izgubio duboku i užasnu formu koju je nekada imao.' Postojali su također sljedbenici sekte u Indiji, koji su bili 'posebno posvećeni svom svecu'. Njihovog prethodnog vođu Shaha Khalilullaha ubili su u Jazdu pobunjenici protiv guvernera toga grada nekoliko godina ranije (tačnije godine 1817.) 'Jedan od njegovih sinova, koji se susreće sa sličnim poštovanjem od sekte, prestigao ga je u vjerskoj snazi.'¹⁸

Naredno pristizanje informacija slijedi iz sasvim drugačijeg izvora. U

¹⁶ W. Monteith, 'Journal of a journey through Azerbaijan and the shores of the Caspian', u *J. R. Geog. S.*, III (1833) 15. i dalje; J. Shiel, 'Itinerary from Tehrán to Alamút and Khurrabad in May 1837', *ibid.*, VIII (1838), 430-4. Detaljnije, vidi L. Lockhart, 'Hasan-i-Sabbah and the Assassins' u *BSO AS*, V (1928-30), 689-96; W. Ivanow, 'Alamut', u *Geographical Journal*, LXXVII (1931), 38-45; Freya Stark, *The valleys of the Assassins*, London 1934; W. Ivanow, 'Some Ismaili strongholds in Persia', u *IC*, XII (1938), 383-92; *idem*, *Alamut and Lamasar*, Tehran 1960; P. Willey, *The castles of the Assassins*, London 1963; L. Lockhart i M.G.S. Hodgson, članak 'Alamut', u *EI*(2); Manučehr Sutudah, 'Qal'a-i Alamut', u *Farhang-i Iran zamin*, III (1334s), 5-21.

¹⁷ *Annales des Voyages*, XIV (1818), 279; cit. St Guyard, *Un grand maitre des Assassins...* pretisak iz *JA*, Paris 1877, 57.8.

¹⁸ J. B. Fraser, *Narrative of a journey into Khorassan*, London 1825, 376-7.

decembru 1850., pomalo neobičan način ubojstva je došao do okružnog suda u Bombayu. Četverica ljudi su usred bijela dana uhvaćena i ubijena, zbog različitog mišljenja unutar vjerske zajednice kojoj su pripadali. Sudilo se devetnaesterici ljudi, a četverica njih su osuđena na smrt i obješena. Žrtve i njihovi napadači su bili pripadnici lokalne muslimanske sekte poznate kao hodže – zajednica nekih desetak hiljada ljudi, uglavnom trgovaca, u bombajskom predstojništvu i drugim dijelovima Indije.

Incident je uslijedio nakon svađe koja je trajala više od dvadeset godina. Svađa datira iz 1827. godine, kada je grupa hodža odbila da plati dažbine, po običaju, vođi svoje sekte, u Perziji. To je bio sin Shaha Khalilullaha, koji je naslijedio ubijenog oca 1817. godine. Godine 1818. perzijski šah postavio ga je za guvernera Mehellata i Qoma, i dao mu titulu aga hana. Po ovoj tituli su poznati on i njegovi sljedbenici.

Suočen sa ovim neočekivanim odbijanjem grupe njegovih sljedbenika u Indiji da plate svoje vjerske obaveze, aga han je poslao posebnog izaslanika iz Perzije u Bombay, da ih vrati zajednici. Sa izaslanikom je otišla i aga hanova nana, koja je, 'čini se, sama nahuškala bombajske hodže', u pokušaju da iznova zadobije njihovu vjernost. Većina hodža je ostala vjerna svome vođi, ali mala grupa je ostala u opoziciji i dalje smatrajući da ne duguju nikakvu pokornost aga hanu i poričući da su hodže na bilo koji način povezane s njim. Konflikti koji su potom uslijedili podigli su snažna osjećanja u zajednici i kulminirali su ubojstvima 1850. godine.

U međuvremenu aga han je sam napustio Perziju, gdje je vodio neuspješni ustanak protiv Šaha, i nakon kratkog boravka u Afganistanu sklonio se u Indiju. Njegovo služenje Britancima u Afganistanu i Sindu dalo mu je pravo na britansku zahvalnost. Nakon što je boravio prvo u Sindu a potom u Kalkuti, konačno se nastanio u Bombaju, gdje se postavio kao stvarni poglavar zajednice hodža. Ipak, još su postojali neki disidenti koji su mu se suprotstavljali i koji su tražili primjenu pravnog aparata kako bi se stavili van snage njegovi zahtjevi. Nakon nekih prethodnih parnica, u aprilu 1866. grupa onih koji su se odvojili podnijela je obavijest i tužbu Visokom sudu Bombaja, tražeći nalog koji sprječava aga hana da se 'miješa u upravljanje imovinom povjerenstva i poslovima zajednice hodža.'

Sir Joseph Arnould, glavni sudac, sudio je u ovom sporu. Saslušavanje je trajalo 25 dana i uključivalo je gotovo cijelu bombajsku skupinu. Obje strane su iznijele pažljivo argumentirane i opsežno dokumentirane slučajeve,

a sudsko ispitivanje se širilo nadugo i naširoko, u historiju i genealogiju, teologiju i pravo. Među brojnim svjedocima i aga han je svjedočio pred sudom i iznio dokaz o svom porijeklu. Dvanaestog novembra 1866. sir Joseph Arnould je donio presudu. Bombajske hodže su, otkrio je, dio veće zajednice hodža u Indiji čija religija je bila ismailijsko krilo ši'ija; bili su 'sekta ljudi čiji preci su bili Hindusi po porijeklu; koji su preobraćeni i od tada se povinovali u vjeri kao šije imama Ismailije; koji su uvijek bili i još su vezani duhovnom vjernošću za nasljedne imame ismailija.' Ismailijski misionar iz Perzije ih je preobratio nekih četiri stotine godina ranije i ostali su potčinjeni duhovnom autoritetu loze ismailijskih imama, od kojih je zadnji bio aga han. Ove imame su naslijedili gospodari Alamuta i, preko njih, tvrdili da potječu od fatimidskih egipatskih halifa, a, konačno, od Poslanika Muhammeda. Njihovi sljedbenici, u srednjem vijeku, postali su poznati pod imenom asasini.

Dakle, Arnouldova presuda, potkrijepljena obiljem historijskih dokaza i argumenata, legalno je uspostavila status hodža kao ismailijske zajednice, ismailija kao nasljednika asasina, i aga hana kao duhovnog vođe ismailija i nasljednika imama Alamuta. Iscrpnji podaci o ovoj zajednici su po prvi put objavljeni u *Gazeti bombajskog predstojništva* 1899. godine.¹⁹

Arnouldova presuda je također privukla pažnju na postojanje ismailijskih zajednica u drugim dijelovima svijeta, od kojih neke, zapravo, nisu priznavale aga hana kao svog vođu. Te su zajednice bile obično manjine u udaljenim i izoliranim mjestima, teško dostupne u svakom smislu, i nasmrt tajnovite u pogledu svojih vjerovanja i pisanih djela. Neka od ovih djela, u rukopisu, ipak su stigla do učenjaka. U početku su sva djela stizala iz Sirije – prvog područja zapadnog zanimanja za ismailije, u modernom kao i u dobu srednjeg vijeka. Druga su uslijedila, iz široko razuđenih regija. Godine 1903. talijanski trgovac po imenu Caprotti donio je kolekciju šezdesetak arapskih rukopisa iz San'e, u Jemenu – prva od nekoliko zbirki koje su bile donesene u Ambrosiana biblioteku u Milanu. Pri pregledu, pronađeno je da sadrže nekoliko radova o ismailijskoj doktrini, koji su porijeklom od ismailija koji

¹⁹ Potpun pregled ovih događaja postoji u neobjavljenoj doktorskoj disertaciji Zawahira Noorallyja na Londonskom univerzitetu, *The first Agha Khan and the British 1838-1868...* podnesenoj u aprilu 1964. Arnouldova presuda, objavljena u Bombayu 1867, ponovo je štampana kod A. S. Picklay, *History of the Ismailis*, Bombay 1940, 113-70.

su još živjeli u dijelovima južne Arabije. Neki radovi su sadržavali odlomke napisane tajnim brojevima.²⁰ Na drugom kraju Evrope, ruski učenjaci, koji su već dobili neke ismailijske rukopise iz Sirije, otkrili su da postoje ismailije unutar granica njihovog carstva, i 1902. godine grof Alexis Bobrinskoy je objavio izvještaj o organizaciji i raspoređenosti ismailija u ruskom dijelu centralne Azije. Otprilike u isto vrijeme kolonijalni činovnik po imenu A. Polovtsev je dobio kopiju neke ismailijske vjerske knjige, napisane na perzijskom jeziku; odložena je u Azijskom muzeju Kraljevske ruske akademije nauka. Uslijedila je druga kopija, i između 1914. i 1918. godine ovaj muzej je dobio kolekciju ismailijskih rukopisa koje su I. I. Zarubin i A. A. Semyonov donijeli iz Shughnana, na gornjem toku rijeke Amu Darja (Oxus). Sa ovima i drugim narednim dobijenim rukopisima, ruski učenjaci su mogli ispitati vjersku literaturu i vjerovanja pamijskih ismailija i onih iz susjednih afganistanskih oblasti Badakhstana.²¹

Od tada, napredak ismailijskih studija je postao brz i zadivljujući. Mnogo više ismailijskih tekstova je postalo dostupno, posebno iz bogatih biblioteka ove sekte na Indijskom potkontinentu, a učenjaci u mnogim zemljama, uključujući i one koji su sami ismailije, poduzeli su mnogo detaljnija izučavanja. Na jedan način – u aspektu povijesti - otkriće izgubljene literature ove sekte je bilo pomalo razočaravajuće. Knjige koje su objelodanjene bave se gotovo isključivo religijom i sličnim temama; radovi historijske prirode su brojem neznatni i sadržajem siromašni – što je možda neizbježno za manjinsku zajednicu koja nije posjedovala ni teritorijalno niti institucionalno središte na koje bi se historičar srednjeg vijeka mogao usredotočiti i pisati historiju. Čini se da je samo predstojništvo Alamuta imalo svoje hronike – ali čak i njih su sačuvali sunije, ne ismailijski historičari. Ali ismailijska literatura, premda siromašna historijskim sadržajem, nimalo ne gubi na historijskom značaju. Doprinos pripovjedačkoj historiji događaja je mali – postoji nešto o perzijskim asasinima, još manje o njihovoj braći u Siriji. Ipak je ismailijska

²⁰ E. Griffini, 'Die jüngste ambrosianische Sammlung arabischer Handschriften', u ZDMG, 69 (1915), 63. i dalje.

²¹ W. Ivanow, 'Notes sur l' 'Ummu'l-Kitab' des Ismaéliens de l'Asie Centrale', u REI (1932), 418. i dalje; V. Minorsky, članak 'Shughnan' u *EI(i)*; A. Bobrinskoy, *Sekta Isma'iliya v russkikh i bukharskikh predelakh*, Moskva 1902. Za kratak pregled nedavnih sovjetskih ekspedicija u Pamir vidi A.E. Bertel, 'Otčet o rabote pamijskoy ekspeditsii...' u *Izvestiya Akad. Nauk Tadžikskoy SSR*, 1962, 11-16.

literatura nemjerljivo doprinijela boljem razumijevanju vjerskog okruženja pokreta i omogućila je novo razumijevanje vjerovanja i ciljeva, vjerskog i historijskog značaja ismailija u islamu i asasina kao ogranka ismailija. Slika asasina do koje se potom dođe oštro se razlikuje i od jezivih priča i fantazija koje su srednjovjekovni putnici donosili dolazeći sa istoka, ali i od neprijateljskog i iskrivljenog prikaza kojeg su orijentalisti u devetnaestom stoljeću crpili iz rukopisa pravovjernih muslimanskih teologa i historičara, čija je glavna briga bila da opovrgnu i osude, ne da razumiju ili objasne. Asasini se više ne pojavljuju kao banda drogiranih naivčina koje vode intrigantske varalice, kao urota nihilističkih terorista ili kao udruženje profesionalnih ubica. Oni više nisu zanimljivi zbog toga.

S engleskog prevela: Dženita Karić